

DÜNYA VE BATI EDEBİYATI KARŞISINDA KUTADGU-BİLİĞ*

Mahmut Arslan**

Özet: Karahanlılar tarihinde ve X. yüzyılda Türklerin İslamı kitleler halinde kabul etmelerinden sonra yazılmış ilk İslamî eser olan *Kutadgu-Bilig* bizim için, yalnız bir Türk devletinin tarihinde kültür unsuru olmak bakımından değil, bütün Türk ulusunun tarihî kaderini değiştiren yeni bir kültür ve uygarlık çevresine girmiş olmanın maddî ve manevî sarsıntılarını aydınlatmak bakımından da çok önemlidir. Yusuf Has Hâcib, içinde yaşadığı topluma ve devlete karşı bir aydın sorumluluğu içinde *Kutadgu-Bilig*'i kaleme almakla, bir değer kargaşası içine düşen toplumsal yapıyı yeni bir düzen ve istikrara kavuşturmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda Yusuf Has Hâcib, bir toplum ve devlet felsefesi sistemi oluşturmak; gelecekte kurulacak yeni Türk devletlerinin hükümdar, devlet adamı ve yöneticilerine derli-toplu bir ahlâk ve siyaset doktrini, bir 'Anayasa' bırakmak istemiştir. Eser, bu yazıda, dünya ve Batı edebiyatının benzer türde örnekleriyle karşılaştırmalı biçimde ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Has Hâcib, Kutadgu-Bilig, Türk edebiyatı, Batı edebiyatı.

Kutadgu-Bilig in the Context of World and Western Literature

Abstract: Kutadgu-Bilig is the first Islamic work which had been written after the acceptance of Islam in Turkish history. This masterpiece is very significant not only as a cultural artifact, but also a stimulating work on the destiny of Turkish people that had joined sphere of a new culture and civilisation. Yusuf Has Hâcib wrote the Kutadgu-Bilig with the responsibility of being intellectual that derived from his society and state belongings. In that context, he aimed to stabilize the social structure which had been in the disorder of value. Therefore, Yusuf Has Hâcib wanted to form a system of state and society, and to achieve a Constitution, a moral and political doctrine for rulers and statesmen of Turkish states which would have been established in the future. This paper aims to examine the work in comparison with some pieces of the world and western literature.

Key Words: Yusuf Has Hâcib, Kutadgu-Bilig, Turkish literature, Western literature.

* Bu yazı çağrılı bir yazıdır.

** Prof. Dr., İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Sosyoloji Böl. Emekli Öğretim Üyesi.

Kutadgu-Bilig 1070 yılında, Malazgirt Savaşı ile Anadolu kapılarının Türklere açılışından tam bir yıl önce Kaşgar'da, Yusuf Has Hâcib adlı, hem düşünür ve hem de devlet adamı olan bir Türk tarafından kaleme alınmıştır. Yani XI. yüzyılın ikinci yarısında yazılan Kutadgu-Bilig, dünya ve Batı Edebiyat Tarihi bakımından "eskiliği" ile dikkati çekmektedir. Fransız Edebiyatının en eski ürünleri olan "Roman du Renard" ve "Roman de la Rose" XIII. yüzyılda yazılmıştır. İtalyan Edebiyatında Dante, Petrarca, Boccaccio, XIV. yüzyıl sonlarında yetiştiler. Daha önce İtalyan Edebiyatı diye bir şey söz konusu değildir. İspanyol Edebiyatında "le Romancero" XII. yüzyıl ürünüdür. Alman dili, XI. yüzyılda "Deutsch" yani avam-dili sayılıyor ve bu dilde herhangi bir adı anılmaya değer edebî eser yaratılmamış bulunuyordu. "Minnesinger" denilen şato şato dolaşarak şarkı söyleyen ozanlar XI. yüzyılın sonlarında ortaya çıktı. İngiliz Edebiyatı Tarihinde "Eski İngiliz Devri" XI. yüzyıldan sonra başlar. Rus Edebiyatında ise en eski ve en önemli ilk edebi metin olan Nestor (1056-1113)'un "Cronique"i, XII. yüzyıl ortalarında kaleme alınmıştır.

Şimdi bu dünyanın en ünlü milli edebiyatlarının doğuş dönemine, biraz daha yakından bakalım:

Fransız Edebiyatında "Chanson de Geste" denilen şiirlerin ortaya çıkışı XII. yüzyıl başlarına rastlar. XII. yüzyıl Anglonorman "trouvère"lerin (Güney Fransa'da bunlara "Troubadour" denilir) anlattığı "Tristan et Iseut" efsanesi de bu dönemde yazılmıştır. İlk defa XII. yüzyılın sonunda ortaya çıkan bu efsane, sadece Fransa'da değil, Avrupa'nın birçok ülkesinde ozanlar tarafından terennüm edilmiştir. Tıpkı Doğu edebiyatının bir şaheseri olan "Leylâ ile Mecnun" gibi.

Yazarlarının çoğu bilinmeyen "Roman du Renard", Fransız Edebiyatının başlamasında önemli bir yer tutar ve XIII. yüzyıl ortalarında kaleme alınmıştır. Didaktik ve alegorik Fransız şiirinin en güzel örneklerinden biri olan "Roman de la Rose" da XII. yüzyıl ürünüdür.

"Chanson de Geste"ler yani müzik eşliğinde söylenen bu anonim epik parçalar, "Carolingie" İmparatoru "Charlemagne"nin efsaneleşen savaşlarını konu alıyor. "Chanson de Geste"lerin en eski örneği olan "Chanson de Roland", Fransız edebiyatının "İlyada"sı sayılır ve 1170 tarihlidir.

İtalyan edebiyat dili, Toscana lehçesine dayalı olarak Dante, Petrarca ve Boccaccio'nun elinde doğdu. Latince'nin kültür alanındaki otoritesi, İtalya'da

halk dilinin yazı dili olarak işlenmesini, Avrupa'nın her yerinde olduğundan daha çok geciktirdi. Yukarıda saydığımız Toscana'lı efsanevi üçlü, XIV. yüzyılda ortaya çıktılar, İtalyan dili ve Edebiyatını birliğe ulaştıran en güçlü faktör oldular. Bu birliğin oluşmasına en uzun süre direnen, Latincenin tutucu kaleleri diyebileceğimiz kilise ve üniversite oldu.

İspanya'nın milli lisanı "Castilla" dili olduğundan, İspanyol Edebiyatının incelenmesi, temel olarak bu dilde yazılmış eserlerin tarihidir. İspanyol Edebiyatının "Castilla" dilindeki en eski örneği "Cantar de Mio Cid" (Cid'in Şarkısı) adlı kahramanlık destanı yaklaşık 1140'da yazılmıştır. Şunu da söylemek gerekir ki XIII. yüzyıl "Castilla" dilinin gelişmesinde Arap etkisi de önemli bir rol oynar. "Toledo"lu (Tuleytule) Müslümanların hakimiyeti döneminde, Kastilya diline Arapçadan, başta "Kelile ve Dimne" olmak üzere çok sayıda çeviri yapılmıştır. Yine bu dönemlerde aynı dile astronomi, felsefe ve satranç gibi konularda Arapçadan tercüme yapıldığını bilmekteyiz.

Alman Edebiyatı XIII. yüzyıl başlarında ortaya çıkan iki büyük anonim destanla başlar. Biri "Nibelungenlied" ve diğeri "Gudrun"dur. XIII. yüzyıl ortalarına doğru ise bir tür şövalye edebiyatı olan "Meistersinger"lar (Usta şarkıcı) ortaya çıktı. Yine aynı yüzyıldan itibaren, dini içerikli eserlerin yanında, dünyaya yönelik, eğlendirici, egzotik ve tarihi konulara ağırlık veren bir tür "Spielmannsdichtung" (Gezginçi şairler edebiyatı) oluşur. Haçlı Seferleri dolayısıyla kendini kanıtlayan şövalye sınıfı, bu edebiyata konu olur. Daha çok güney Almanya'da gelişen bu edebiyatın temel konusunu ise, Kral Arthur, yuvarlak masa şövalyeleri ve kutsal kâse oluşturur. Ortaçağ manzum şövalye destanlarının en ünlüsü olan Eschenbach'ın "Parzival" adlı eseri, XIII. yüzyılın başlarında yazılmıştır.

Modern Almancanın doğması, İncil'in Almancaya çevrilmesine kadar gecikti. İtalya ve Fransa'da Rönesans gelişirken, Almanya bu süreyi din kavgaları ile geçirdi. Denilebilir ki Luther'e kadar Alman Edebiyatı, okumuş kişilerin elinde, geniş halk kitlelerine ulaşamayan Latince yazılar biçiminde kaldı. Ve ancak Lessing'in eserlerinde "Aufklärung" yani aydınlanma felsefesi doğdu. Lessing, Alman Edebiyatının büyük ve bağımsız bir edebiyat olması için Shakespeare'i örnek aldı.

1066'daki Norman istilasından sonra 200 yıl boyunca İngiliz edebiyatında önemli bir gelişme olmadı. Bu iki yüz yıl İngiliz Edebiyatı bakımından ölü bir

dönemdir. XII. yüzyılda yayımlanan ilk epik şiirlerde, Anglonorman edebiyatından alınmış Kral Arthur öykülerine ve kahramanlığa dayalı Germen duyarlığına rastlanır. Bu dönemin en önemli eseri olan anonim “The Owle and the Nightingale” (Baykuş ve Bülbül), halk arasında yaygın olan atışma geleneğinin ilk örneğidir ve 1189’da yazılmıştır. Asıl didaktik şiirler XIII. yüzyılda yaygınlaşmaya başlar. Bu türün en yaygın örneği “King Horn” (Kral Horn)’da kralın aşkıyla birlikte yitirilen ve yeniden elde edilen bir krallığın öyküsü anlatılır. Büyük Britanya bir ada olduğu için, üstünde yaşayanların hayatına, düşüncesine ve dolayısıyla edebiyatına deniz hâkimdir. Bir bozkır göçebesi kendini steplerde nasıl hür duyarsa; bir Arap kendini uçsuz bucaksız çölde nasıl doğal hissederse; bir İngiliz de kendini denizde o kadar tabii bir çevrede sayar. Bunun İngiliz Edebiyatına getirdiği nitelikler şunlardır: enginlik duygusu, denizcinin görkemli yalnızlığı, denizin dehşeti, insanın deniz denilen güvenilmez ve yenilmez güç ile mücadelesi. Mesela pagan dönemi İngiliz Edebiyatının en açık özelliklerinden biri de hemen bütün eserlerde görülen genel bir huzursuzluktur. Bunda deniz kadar, aylarca güneş görmeden her şeyi ince ya da kalın bir sis arkasından seyretmenin rolü vardır. Ayrıca bu huzursuzluğun gerisinde, iklim ve doğa özellikleri kadar, o dönemin Britanya’sına dışarıdan yapılan saldırıların ve kabileler arası mücadelenin etkisini de eklemeliyiz. Fakat bir de bu huzursuzluğun insan ruhuyla ilgili derunî bir nedeni, eski pagan din anlayışında görülen ruhun da bedenle birlikte öldüğüne dair inançtır ki, o dönemin hemen her İngiliz’inde garip bir ölüm korkusu ve ürpertisi yaratmıştır. İngiliz ruhundaki bu korku ve ürperti, Hıristiyanlıktan sonra da tamamen ortadan kalkmadı. Belki de İngiltere’de Hıristiyanlığın hızla yayılmasında, önceki dinde olmayan bu unsurun Hıristiyanlıkta bulunması, önemli bir faktör rolü oynamış olabilir. Hıristiyanlıktan uzun yıllar sonra bile pagan dönemin ejderha, peri ve cinleri yaşamaya devam etti. Mesela İngiliz Anglikanizm’inin öbür dünya anlayışı da pagan dönemin “Walhalla”ına çok benzer.

Rus Edebiyatının doğuşuna gelince, Slavların XI. yüzyılda Hıristiyanlığı benimsemelerinden sonra edebiyat, uzun süre dini ve didaktik metinlerle sınırlı kaldı. Kilise ile devletin iç içe geçmiş olması ve art arda gelen İsveç ve Moğol istilaları, ticaretin cılızlığı, uzun süre saray ve kiliseden bağımsız bir kent kültürünün ortaya çıkışını geciktirdi. Çünkü Rus kentleri uzun süre birer askeri

garnizon olarak kaldı. Yine bu nedendir ki Rus Edebiyatı ta başlangıcından itibaren hemen her devirde siyasetin bir aracı olarak görülmüştür.

Rus Edebiyatının XI. yüzyıldan XIII. yüzyıl başlarına uzanan dönemi, “Kiev Edebiyatı” olarak adlandırılır. Slav topluluklarının ilk defa Kiev’de merkezi bir yönetim kurmalarına bağlı olarak edebiyat hareketleri de ilk defa bu kentte yoğunlaştı. Mesela Kiev’in büyük prensi Vladimir, İngiliz Edebiyatındaki Kral Arthur’un efsanelerine benzer bir role bürünmüştür. Rus Edebiyatının günümüze ulaşan en eski eserleri arasında, Bizans Grekçesinden Rusçaya çevrilen bazı dini metinler ve bazı vakayinameler bulunmaktadır. İşte XII. yüzyılda Kievli keşiş Nestor’un derlediği “Povest vremennih let” (Geçmiş Yılların Öyküsü) bu vakayinamelerin en eskisi ve ünlüsüdür.

Rus dilinin ilk edebi örneklerinden biri de, Kiev ve Novgorod merkez olmak üzere ortaya çıkan sözlü halk edebiyatıdır. O dönemin ozanları, masal kahramanları “bogatyri”lerin maceralarını anlatan, değişik mit ve efsanelerden esinlenmiş “bylina”lar (yani epik şarkılar) okuyorlardı.

Kiev döneminin en önemli eseri ise, Novgorod Prensi Igor’un 1185’de Kıpçaklara karşı düzenlediği başarısız seferi anlatan “Slovo o polku Igoreve” (Igor Alayı Destanı)’dur.

Türk Edebiyatının başlangıcına gelince;

XI. yüzyıla kadar İslam Öncesi Türk Edebiyatı, biçim ve öz bakımından milli bir nitelik taşımış ve iki koldan sözlü ve yazılı edebiyat olarak gelişmiştir. Yazının kullanılmadığı dönemlerde sözlü edebiyat kuşaktan kuşağa, ağızdan ağza aktarılarak sürdü. İlk Türk topluluklarında din adamlığı, büyücülük, hekimlik görevlerini üstlenen “şaman” ya da “kam” denilen ozanlar, şiirlerini kopuz denilen bir sazla dile getiriyorlardı. Bu ozanlar destan, ağıt, aşk ve doğa üzerine şiirler söylüyorlardı.

İslam öncesi yazılı edebiyat, Göktürk ve Uygur yazılarını kullanan Türk topluluklarınca oluşturuldu. Eldeki en eski yazılı metinler, buldukları yerin adıyla anılan Yenisey Yazıtları ile Orhun âbideleridir. VI. ve VII. yüzyıldan kalma bu âbideler Göktürk harfleriyle yazılmıştır. Bu metinler, o devirde bile Türklerin oldukça işlenmiş bir yazı diline sahip olduklarını göstermektedir. Bu âbidelerden Tonyukuk, Kültigin ve Bilge Kağan adlarına dikilenler, Göktürk

tarihine ışık tuttıkları gibi, Türk dil ve edebiyatının ilk yazılı örnekleri olmak bakımından da büyük değer taşırırlar.

IX. yüzyıl ürünü olan Uygurca yazılmış metinler ise Mani ve Buddha diniyle ilgili dualar ve ilahileri ihtiva eder. O dönemlerde yazılmış Uygurca birkaç aşk ve doğa şiiri, oldukça gelişmiş bir edebiyatın varlığını göstermektedir. Ayrıca Çince ve Hintçeden Uygurcaya yapılmış birçok çeviri bulunduğunu ünlü Alman Hindologu Walter Ruben, “Budizm” adlı eserinde ileri sürmektedir. Mesela, Konfüçyüs’ün “Lun-Yü” adlı eserinin de Uygurca çevirisi olduğunu ondan öğreniyoruz. Ayrıca büyük Hint Destanı “Mahabarata”dan Uygurcaya yapılmış çeviri parçaları da bulunmuştur. Sadece bu eserler bile Çince ve Hintçeden canlı bir çeviri edebiyatının bulunduğuna önemli bir delil olabilir.

Uygurların, uygarlık merkezi sayacağımız “Turfan-Karahoço” çevresinde Avrupa Araştırma Kuruluşları tarafından yapılan kazılar sonucunda, orada eski bir Türk uygarlığının varlığını gösteren birçok yazma kitap, heykel, minyatür, çini ve değerli kumaş parçaları bulunmuştur. Bazı Uygur toplulukları VIII. yüzyılda Budizm’i; Buku Han döneminde ise Hıristiyanlıkla Zerdüştlüğün bir karışımı olan “Gnostique” Maniheizmi kabul ettiler.

M.S. 981’de Uygur ülkesinden geçen bir Çinli seyyah Uygur başkentinde elli Budist tapınağına karşılık ancak bir tane “Mani” mabedi gördüğünü yazmaktadır. Bu da Uygurlar arasında, yaygın olan inancın Budizm olduğunu açıkça göstermektedir. X. yüzyılda Uygurların büyük bir kısmı İslamiyet’i kabul ettiği halde bile, yine Uygurların önemli bir kısmı Budist olarak kalmaya devam etti. Nitekim XIII. yüzyılda “Beşbalğ” kentinde yaşayan bir Uygur yazarı, Çince den Türkçeye Uygur harfleriyle yazılı “Altun Yarak” adlı “Sutra”yı tercüme edebilmiştir. Bildiğiniz gibi “Sutra”lar Budizm’in âyin düzeni ile ilgili kitaplardır. Ayrıca bu döneme ait Uygur harfleriyle yazılı bazı hukukî belgeler, anlaşma ve sözleşmeler, vasiyetname örnekleri ve tarla satış senetleri bulunmuştur. Bütün bunlar Uygur Türklerinin İslam öncesi dönemde bile yüksek bir şehir kültürüne ulaştıklarını gösterir.

Türklerin X. yüzyıldan başlayarak İslam dinini kitleler halinde benimsemeleri, Türk edebiyatının dil, biçim ve öz açısından değişmesine yol açtı. Bu geçiş döneminde Türkler bir süre hem Uygur ve hem de Arap alfabesini kullandılar.

İslam’ın sadece bir millete özgü olmayıp evrensel bir niteliğinin bulunması, İslam idealinin birçok bakımdan özellikle göçebe Türklerin eski din

anlayışlarına uygun düşmesi (mesela semavî bir dinle “Gök-dini” ilişkisi gibi) ve daha önemlisi X. yüzyıl İslam medeniyetinin, diğer inanç uygarlıklarına olan üstünlüğü, Türklerin İslamiyet’i kitleler halinde ve büyük bir heyecanla kabul etmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Mesela M.S. 960’da Taşkent civarında iki yüz bin çadır halkın İslamiyet’i kısa bir zaman içinde kabul ettiklerini biliyoruz. Genellikle bir topluluk yeni bir dini kabul ettiği zaman, bu yeni dinin kutsal kitabının dilini de benimsemek zorunda kalır. Yeni bir din ve uygarlığın kabulü, yeni manevî değerlerin, yeni ideallerin ve yeni değer yargılarının kabulü anlamına gelir. İşte Türkler böylece “Kur’an”ın dili olan Arapçanın ve daha önce Müslüman olan İran’ın dili Farsçanın etkisine maruz kaldılar.

Kaşgarlı Mahmud’un Türkçenin zengin bir dil olduğunu kanıtlamak ve Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazdığı “Divanû Lügat-it Türk” adlı eseri ise, yalnız dil tarihi açısından değil, folklor, etnografya ve edebiyat alanında verdiği bilgiler bakımından, XI. yüzyılda kaleme alınmış gerçek bir ansiklopedidir.

İşte bu geçiş döneminin ilk önemli ürünlerinden biri de Kutadgu-Bilig’dir. Tıpkı Anglo-Saksonların yüzyıllık bir süre içinde kitleler halinde Hıristiyan olmaları gibi Türkler de X. yüzyılda Maveraünnehir’de kitleler halinde Müslüman oldular. Tıpkı İngiliz toplum ve edebiyatına olduğu gibi, bu kitlesel din değiştirme olayının Türk toplum yapısına ve dolayısıyla edebiyatına derin etkileri oldu. Mesela Kutadgu-Bilig’in hemen her sayfasında yeni kabul edilen dinin heyecanı hissedilir. Tıpkı ilk İngiliz edebi eserlerinde olduğu gibi, Kutadgu-Bilig’de de, bir önceki dinle yeni kabul edilen din arasında iç içe geçmeler, üst üste düşmeler görmekteyiz. Örnek olarak Kutadgu-Bilig’de İslam’ın “cennet” ve “cehennem” kavramlarını bulamayız, çünkü bir önceki dinin yani Budizm’in “Nirvana” anlayışı alttan alta devam etmektedir. Ayrıca, ne kadar ilginçtir ki, Yusuf Has Hâcib, İslam’daki “şeytan” kavramı yerine “şek” sözcüğünü kullanmaktadır. Biliyoruz ki “şek” Budizm’in şeytanıdır.

Kutadgu-Bilig, 1070’de yani Türklerin İslamiyet’i kitleler halinde kabulünden yaklaşık elli yıl sonra Kaşgar’da Balasagunlu Yusuf tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserini Yusuf, Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han’a sundu. Bu sebeple Yusuf’a “Has Hâcib” unvanı tevcih edildi. Din, ahlak ve devlet yönetimi üzerinde öğütler veren bu önemli eserinde Yusuf Has Hâcib, insanın yeteneklerini adalet, devlet, akıl ve kanaat olmak üzere dörde ayırıyor. Bunların somut sembolü olmak üzere “Adalet”i “Kündoğdu” adlı bir hükümdar, “Devlet”i “Aytoldu” isminde bir vezir, “Akıl”ı “Ögdülmüş” adındaki vezirin

oğlu, “Kanaat”ı ise “Udgurmuş” ismindeki vezirin kardeşi temsil ediyor. Kitap baştanbaşa bunların konuşması ve tartışmaları ile geçiyor. Tartışılan birçok siyasi, felsefi ve ahlaki konular yanında biz Kutadgu-Bilig’de, o dönem Karahanlı toplumunun bütün sınıf ve tabakalarını, esnaf ve zanaatkâr topluluklarını, sarayın bürokratik hiyerarşisini bulmaktayız. Bu da şunu gösteriyor ki, o dönem Kaşgar’ındaki Müslüman Türk toplumu, artık göçebe bir topluluk değil, oldukça gelişmiş bir iş-bölümü seviyesine ulaşmış, sosyal gelişmenin ileri aşamalarında bulunuyordu.

X. yüzyılda Türklerin İslamiyet’i kabul etmelerinden sonra yazılmış ilk İslamî eser olan Kutadgu-Bilig, bizim için, yalnız bir edebî unsur olmak bakımından değil, bütün Türk milletinin tarihî kaderini değiştiren yeni bir kültür ve uygarlık çevresine girmiş olmanın maddî ve manevî sıkıntılarını ve ortaya çıkmakta olan yepyeni bir sentezi aydınlatmak bakımından da çok önemlidir. XI. yüzyılda Orta-Asya Türk dünyasının geçirmekte olduğu siyasal, kültürel ve toplumsal değişmelerin, eski ve geleneksel değer yargılarının sarsılmış bulunmasının etkisiyle Yusuf Has Hâcib böyle bir eser yazarak, alt-üst olan ahlak ve siyaset ilkelerini yeniden düzenlemek istemiş olabilir.

Ünlü Rus Türkologu W. Barthold’un “XI. yüzyıl Türk dilinde böyle bir eser yazılmış olması bir mucizedir” dediği “Kutadgu-Bilig”, sadece Türk Edebiyatı Tarihi bakımından değil, aynı zamanda Türk Sosyolojisi, Türk Devlet Felsefesi ve Kültür Tarihi bakımından da ele alınıp incelenmesi gereken bir hazine olarak karşımızda durmaktadır.

Literatür

Adıvar, H. E. *İngiliz Edebiyatı Tarihi: Başlangıçtan Elizabeth Devrine Kadar*. İstanbul, 1940.

Arslan, M. *Kutadgu-Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul, 1987.

Auerbach, E. *Roman Filolojisine Giriş*. İstanbul, 1945.

Avisseau, P. *Littérature Française Expliquée Par des Textes choisis*. Paris, 1967.

Bang-Gabain. *Türkische Turfan-Texte*. Berlin, 1929-31.

Bayrav, S. *Symbolisme Médiaval*. İstanbul, 1956.

Bedier, J. *Les légendes épiques, recherches sur la formation des chansons de geste*. Paris, 1925.

Bedier-Hazard. *Histoire de la littérature Française*. Paris, 1923.

Cohen, G. *Le mouvement littéraire, intellectuel et moral au moyen âge*. C.VIII. Paris, 1931.

Çağatay, S. *Altun Yaruk’tan İki Parça*. Ankara, 1946.

Köprülü, M. F. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul, 1926.

- Langenbucher-Auerbach, *Başlangıcından Bugüne Alman Edebiyatı*. İstanbul, 1970.
- Lanson, G. *Histoire de la littérature Française*. Paris, 1927.
- Le Coq. *Türkische Manischaica aus Chotcho*. Berlin, 1913.
- Levend, A. S. *Türk Edebiyatı Tarihi*. C. I. Ankara, 1973.
- Paris, G. *Histoire de la langue et de la littérature Française au moyen âge*, Hachette, 1887.
- Perin, C. *Fransız Edebiyatı Tarihi*, C. I. İstanbul, 1948.
- Ruben, W. *Buddhizm Tarihi*. Ankara, 1947.
- Tekin, S. "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla Birkaç Not". *Belleten*, Sayı 1. Ankara, 1963.
- Urgan, M. *İngiliz Edebiyatı Tarihi*, C. I. İstanbul, 1986.
- Vardar, B. *Fransız Edebiyatı*. İstanbul, 1988.

